

Кобецька Н.Р.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри трудового, екологічного та аграрного права
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID: 0000-0001-9058-7615

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

FEATURES OF TEACHING ENVIRONMENTAL LAW OF UKRAINE: THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS

У статті представлені науково-методологічні характеристики вивчення екологічного права в Україні. Основну увагу приділено аналізу методів, прийомів та засобів викладацької діяльності (зокрема, з урахуванням двадцятип'ятирічного викладацького досвіду автора) у процесі читання лекцій, проведення семінарських занять та організації самостійної роботи студентів.

Проблемними аспектами вивчення екологічного права в Україні є великий обсяг програмового матеріалу; невелика кількість годин, відведених на дисципліну; значний масив законодавчих актів різної юридичної сили; постійні зміни законодавства, поява нових інститутів; необхідність хоча б мінімального розуміння базових природничих категорій тощо. Суттєвою проблемою для практики викладання екологічного права є відсутність зацікавленості студентів у вивченні цієї галузі.

За роки викладання в автора виробився власний підхід до подання лекційного матеріалу. Основним завданням лекцій є формування еколого-правового світогляду студентів, розуміння ними кінцевої мети еколого-правового регулювання, знання системи, структури, ієрархічної побудови українського екологічного законодавства, його перспективних напрямів розвитку, розуміння не так «букви» як «духу» екологічних законів. Поглиблене вивчення еколого-правових норм в процесі практичних занять передбачає впровадження різноманітних сучасних інтерактивних методів викладання: ділові ігри; мозкові штурми; кейс-завдання; навчальні дискусії; симуляції; розбір конкретних ситуацій. Важливо розуміти складність питання взаємодії екологічних і економічних інтересів суспільства, її конфліктний характер та необхідність забезпечення розумного компромісу між комерційними, господарськими інтересами промислових підприємств і екологічними інтересами окремих людей, їх груп чи суспільства в цілому.

Ключові слова: екологічне право України, викладання, вивчення, методика викладання, лекції, семінарські заняття.

The article gives the academic and methodological features of teaching and learning environmental law in Ukraine. The main focus of attention is on analysis of methods, techniques and means of teaching (considering the author's 25-year work experience as a university professor) used for giving lectures, seminars and supervising students' individual work.

The problems of studying environmental law in Ukraine include: a heavy curriculum; a small number of credits; a vast number of laws of different legal force; constant changes in legislation, emergence of new branches of environmental law; the necessity of at least basic understanding of fundamental environmental categories, etc. A major problem with teaching environmental law is students' lack of interest in studying it.

Throughout the years of teaching environmental law, the author has developed her own approach to delivering lectures. The above-mentioned objective factors do not allow for elaborating on all the environmental laws during lectures. The main objective of lectures is to develop students' legal environmental awareness, their knowledge of the system, structure, and development prospects of Ukrainian environmental legislation, their understanding of the ultimate aim of legal environmental regulation and the "spirit" of the law. In-depth study of environmental law during tutorials can be achieved by using various interactive methods of teaching: business games, brainstorming, "case-tasks", discussions, simulations, analysis of specific situations, etc. It is important to understand the complexity of the interaction between environmental and economic interests in society, its conflict-based nature, and the necessity to reach a sensible compromise between the economic interests of industrial enterprises and the environmental interests of certain individuals, groups or society.

Key words: environmental law in Ukraine, teaching, learning, teaching methodology, lectures, seminars.

Постановка проблеми. Екологічне право України як галузь права і навчальна дисципліна є спадкоємцем відповідної системи норм і знань, започаткованої в СРСР. У 70-их роках минулого століття в юридичних вузах СРСР було введено самостійну навчальну

дисципліну – «Правова охорона природи», яка в кінці 80-их років трансформувалася в «Екологічне право». Сьогодні «Екологічне право України» є складовою частиною навчальної підготовки студентів спеціальності «Право» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти.

Профільні кафедри університетів добре усвідомлюють особливе значення колективного пошуку вирішення науково-методичних проблем викладання еколого-правових дисциплін. Саме тому ними неодноразово організовувалися конференції, присвячені напрацюванню єдиних науково-практичних орієнтирів, методичних підходів та концепцій у викладанні екологічного права. Такі конференції відбувалися у 2010 і 2015 роках на базі Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого [1, 2], у 2016 році – на базі Національного університету «Одеська юридична академія» [3].

Сьогодні вивчення та викладання Екологічного права в Україні тісно пов'язане з реформуванням всієї політико-правової системи України, системи законодавства, вищої освіти загалом та вищої юридичної освіти, зокрема. Зміст фахової підготовки юриста ускладнюється. Вплив на неї має розширення сфер правового регулювання, формування нових правових форм регулювання, інтеграція і диференціація у розвитку права, міждисциплінарність сучасних правових знань тощо. В останні роки в Україні проходить широке обговорення та викликає гострі дискусії реформування вищої юридичної освіти. У рамках реформи у 2018 році Міністерство освіти і науки України затвердило Стандарт вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» галузі знань 08 «Право» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. В системі загальних компетентностей випускників він закріплює «прагнення до збереження навколишнього середовища», однак серед спеціальних (фахових) компетентностей наголошує на здатності «застосувати знання завдань, принципів і доктрин національного права, а також змісту правових інститутів, щонайменше з таких галузей права, як: конституційне право, адміністративне право і адміністративне процесуальне право, цивільне і цивільне процесуальне право, кримінальне і кримінальне процесуальне право». Тобто обов'язковість набуття компетентностей у сфері екологічного права упущена. Це означає, що питання включення (чи ні) в навчальний план, статусу, обсягу, форми контролю навчальної дисципліни Екологічне право України знову залишається на розсуд конкретних університетів.

Виклад основного матеріалу. Зміст навчальної дисципліни Екологічне право України відображає систему відповідної галузі права і законодавства. Такий великий обсяг законодавчого регулювання, який і далі продовжує змінюватись і вдосконалюватись, створює значні труднощі для студентів у вивченні Екологічного права України. Причому в процесі лекцій детально розтлумачити всі (чи хоча б більшість) екологічних законодавчих актів нема змоги. Основним завданням лекцій є формування еколого-правового світогляду студентів, розуміння ними кінцевої мети еколого-правового регулювання, знання системи, структури, ієрархічної побудови

українського екологічного законодавства, його перспективних напрямів розвитку, розуміння не так «букви» як «духу» екологічних законів. Мета еколого-правової освіти – навчити студента «менеджменту еколого-правових знань», навикам самостійного пошуку, відбору і опанування інформацією [4, с. 13].

В останні роки для України особливої актуальності набуває зміна традиційних підходів до викладання. Процес викладання має бути динамічним, спрямованим на пошук нових, прогресивних, різноманітних методів, технік та засобів, які повинні бути адаптовані до студентів з різними здібностями та направлені на активізацію розумової, творчої діяльності студентів, формування теоретичного мислення та отримання практичних навичок, формування діалогу між викладачем та студентами. «Стратегічною метою реформування й модернізації вищої освіти і науки в Україні є створення ефективного інноваційного освітнього середовища у вищих навчальних закладах через сприяння прогресивним нововведенням, впровадження найсучасніших технологій і моделей навчання» [5, с. 5].

Ще п'ятдесят років тому Р. Аткинсон та Р. Шіфрін, обгрунтувавши теорію трьох складових людської пам'яті [6], довели, що використання традиційних (пояснювально-ілюстративних) методів навчання малоефективне, оскільки вони переважно орієнтовані на пам'ять, а не на мислення. В українській навчально-педагогічній літературі метод навчання розглядають як спосіб взаємопов'язаної діяльності викладача та студентів, спрямований на засвоєння знань, формування умінь і навичок, розвиток професійних та інтелектуальних здібностей студентів як майбутніх спеціалістів [7, с. 9]. Традиційно йдеться про виокремлення пасивних (коли викладач є основною дійовою особою, керує ходом заняття, а студенти виступають у ролі пасивних слухачів) та активних (студенти та викладач взаємодіють один з одним, і студенти тут не пасивні слухачі, а активні учасники процесу навчання) методів навчання. Сьогодні однозначно є необхідність зміни методів викладання в бік максимально широкого впровадження методів активного навчання, оскільки традиційна лекційно-семінарська форма взаємодії між викладачем і студентом є малоефективною.

Використання в процесі викладання екологічного права різних методів навчання, які поєднуються між собою та забезпечують належний кінцевий результат засвоєння знань, повинно здійснюватися з урахуванням різних факторів: особливостей самої навчальної дисципліни; компетентностей, якими повинні володіти майбутні юристи; особливостей студентської аудиторії, її зацікавленості предметом; рівня підготовки студентів тощо. Розглянемо їх детальніше паралельно з ілюстрацією методів і прийомів навчання, що застосовуються у викладацькій діяльності автора.

Ефективність застосування правових інструментів у відносинах охорони довкілля прямо залежить від знання та розуміння суб'єктом правозастосування як базових процесів, що відбуваються в природних системах, так і технічних, організаційних процедур контролю, запобігання негативного впливу на природу та її окремі компоненти, а відтак – орієнтації у змісті та досягненнях наук про природу, економіку, технічних наук тощо. «Без врахування зазначених особливостей не можливе всеосяжне і повноцінне викладання екологічного права» [8, с. 26]. Прийнятною моделлю надання екологічних знань в межах правових освітніх програм є включення в освітню програму для студентів спеціальності Право спеціальних екологічних (не правового характеру) дисциплін як факультативних [9]. Однак для українських правничих шкіл у нинішніх реаліях обмеженої кількості навчальних годин та відсутності зацікавленості студентів у відвідуванні факультативних занять така практика навряд чи може бути використана. Разом із тим потреба в розумінні об'єктивних процесів і відносин, що оформляються правовими нормами, викликає потребу роз'яснювати їх (хоча б в дуже загальному вигляді) на лекціях з Екологічного права України. Із власного досвіду вбачається, що найкраще це робити, демонструючи на лекції короткі відеоролики. Це, наприклад, відеоматеріали щодо суті та взаємодії елементів біорізноманіття (для розуміння необхідності його збереження); функціонування єдиної автоматизованої системи моніторингу довкілля; мандрівок по особливо охоронюваних територіях (наприклад, ролик про біосферний заповідник Асканія Нова на лекції про правовий режим екологічної мережі та територій природно-заповідного фонду України) тощо. Використання теле-, відео-, фото-, аудіо- та інших матеріалів у навчальному процесі (аудіовізуальний метод) підсилює пізнавальну активність студентів, дозволяє досягти максимальної економії часу.

Викладання екологічного права неможливе лише шляхом аналізу і тлумачення формально-юридичних джерел (нормативно-правових актів). Лектор повинен глибоко володіти методологією еколого-правового регулювання, світоглядно-філософськими питаннями взаємодії суспільства з природою. Сучасне екологічне право є виразником уявлень та поглядів про природу, в якому зведені до стандартів правила поведінки і ідеологія дій людей у взаєминах з природою. Така характеристика екологічного права робить його кардинально відмінним від усієї системи сучасного права та зумовлює обґрунтування філософсько-правової ідеології – концепту природи в екологічному праві [10]. Розкриття змісту еколого-правових норм має спиратись на такі базові засади: «безперервність (постійність) включення окремої особи у колективну спільність щодо вирішення екологічних проблем; справедливості щодо

несення відповідальності нинішніх поколінь людей за стан навколишнього природного середовища перед майбутніми поколіннями; життєвість (існування) всіх елементів природи, включаючи гармонійне існування самої людини в природі» [11, с. 8].

Викладання екологічного права відіграє особливу роль у формуванні екологічної культури, свідомості, екологічного стилю мислення. «Екологічні знання та знання еколого-правових норм є елементами екологічної культури як сукупності різноманітних підходів до освоєння природи з точки зору її цінності на духовному (інтелектуальному) і матеріальному (практичному) рівнях, а також елементами екологічного світогляду» [12, с. 26]. Формування в майбутніх правників осмисленого, розумного, гуманного ставлення до природи впливає на формування відповідної практики застосування екологічного законодавства. Відповідна мета досягається як безпосередньо під час проведення занять, так і в організації позанавчальних заходів. У процесі вивчення екологічного права, тлумачення правових норм, аналізу практики їх застосування постійно наголошується на пріоритетності права людини на безпечне довкілля і заходах його забезпечення, розумінні значення участі громадськості в прийнятті екологічних рішень, сутності і розумінні засад сталого розвитку.

Суттєвою проблемою для практики викладання екологічного права в Україні є невисокий інтерес студентів до вивчення цієї галузі. Це зумовлено низькою екологічною свідомістю і культурою українського суспільства, загалом; недосконалістю екологічного законодавства та відсутністю усталеної судової практики; ігноруванням екологічних інтересів як на рівні державних структур, так і в повсякденному житті. Більшість студентів, починаючи вивчати екологічне право, вже визначилися зі своїм напрямком професійної діяльності на базі вивчених раніше адміністративного, кримінального, цивільного права. Досить часто студенти не бачать практичної потреби в застосуванні еколого-правових знань, сфери їх застосування в юриспруденції. Щоб пробудити цікавість студентів до вивчення відповідної галузі чи окремих її інститутів, часто на початку заняття подається певна проблемна, суперечлива ситуація, яка мала місце в реальності, демонструється короткий відеоролик, в якому представлено порушення еколого-правових норм. Після цього студентам ставиться набір питань, спрямованих, насамперед, на виявлення нормативного регулювання цих відносин, акцентується, що всі ці механізми будуть предметом аналізу впродовж заняття. Особливу роль відіграє вступна лекція, що покликана ознайомити студентів з предметом, дати цілісне уявлення про нього, зорієнтувати в системі та змісті. Саме на першому занятті потрібно зацікавити студента, обґрунтувати важливість засвоєння еколого-правових знань та показати можливі варіанти їх практичного застосування.

Знання з екологічного права в сучасних умовах мають носити характер практичної юриспруденції, а не просто інформативної, до того ж витратної за часом. Першочерговим завданням юридичної освіти загалом є скерованість на набуття навиків практичної діяльності за фахом. Аналізуючи методику викладання екологічного права в американських університетах, Г. Робертсон прийшов до висновку, що студентам слід забезпечити можливість вивчати екологічне право на основі вирішення еколого-правових проблем реального типу [13, с. 279]. Для реалізації подібного завдання у світовій юридичній педагогічній практиці ще з кінця минулого століття широко впроваджуються ділові та рольові ігри; так звані мозкові штурми («brain storms»); кейс-завдання; навчальні дискусії; симуляції; розбір конкретних ситуацій тощо [14, с. 256]. Для української вищої школи такі форми проведення занять є порівняно новими та почали активно впроваджуватись в останні десятиріччя.

Поширеним у викладацькій роботі автора є використання кейс-завдань. Аналіз конкретних ситуацій, їх обговорення, ознайомлення з різними підходами до вирішення проблеми, пошук необхідної інформації – усе ці види робіт допомагають сформуванню важливих для практичної вміння й навички: комплексного підходу до аналізу й оцінки фактів, логічного та причинно-наслідкового стилю мислення, правильного прийняття рішення. До кожної теми, яка виноситься на обговорення на занятті, в методичному посібнику подається детальний перелік питань, які треба засвоїти, термінологічні завдання, тестові запитання для експрес-контролю знань, а також різного характеру практичні завдання. Це, наприклад, може бути завдання, яке передбачає підготовку юридичного документу: запити про надання екологічної інформації, заяви на одержання дозволу на водокористування, проекту договору про оренду водного об'єкта, скарги на рішення державного органу, позовної заяви про захист порушених екологічних прав. Набуття практичних навиків роботи із правовими документами відбувається поетапно. На першому етапі студенти знайомляться і вивчають окремі судові рішення, зразки оформлення заяв, акти перевірок екологічних інспекцій тощо. Пізніше вони виконують завдання щодо самостійного складання тих чи інших правових документів на основі заданої фабули.

Іншим різновидом практичних завдань є опис реальної ситуації, пов'язаної, наприклад, із порушенням еколого-правових вимог із метою її юридичної кваліфікації. Оскільки вивчення дисципліни «Екологічне право України» базується на знаннях студентами цивільного, адміністративного, кримінального права та відповідних судових процесів, це дає можливість використовувати широкий спектр практичних ситуацій, пов'язаних із правом власності на природні ресурси, правом природокористування,

юридичною відповідальністю за екологічні правопорушення, реалізацією компетенції органами виконавчої влади тощо. Задачі, які пропонуються студентам, формулюються по-різному. В одних – деталізовано визначено всі обставини, вихідні положення. Вони вимагають чіткої кваліфікації дій та вибору конкретної правової норми-санкції. Інші містять загальний опис ситуації та передбачають можливість різних варіантів її вирішення.

Ще одна особливість екологічного права, що визначає особливості методики викладання відповідних курсів, – це його «мультицентричний та плюралістичний характер», який породжує досвід викладання екологічного права та набуття практичних навичок із використанням рольових імітаційних ігор [15]. Так, аналіз практичних ситуацій передбачає залучення студентів до різних ролей: представник неурядової громадської організації, державний інспектор, адвокат підприємства. Для активізації уваги студентів часто проблемна ситуація вирішується методом «мозкового штурму». Фабулами є конкретні судові рішення по аналогічних справах, в яких суди підійшли до їх вирішення по-різному. На жаль, в Україні поширена суперечливість судової практики під час вирішення еколого-правових спорів, проблемами у визначенні судової юрисдикції тощо. Студентам пропонується ознайомитись із такими суперечливими рішеннями та провести їх аналіз. Після цього студентам ставляться запитання та відбувається їх залучення до активного обговорення; пропонується висловити свої аргументи та контраргументи на користь тої чи іншої позиції суду. Як правило, представлені аргументи фіксуються на дошці, аналізуються та, в кінцевому рахунку, обираються найбільш обґрунтовані. Такий підхід дає змогу підвищити розумову активність, знайти плідні ідеї, конструктивні рішення, розв'язання складних проблем або нестандартних ситуацій.

Слід також пам'ятати про складні питання взаємодії екологічних і економічних інтересів суспільства, її конфліктний характер [16] та необхідність забезпечення розумного компромісу між комерційними, господарськими інтересами промислових підприємств і екологічними інтересами окремих людей, їх груп чи суспільства в цілому. Окремі громадяни, виступаючи суб'єктами різного характеру екологічних відносин, втілюють в них не лише власне екологічні, природоохоронні інтереси, а й економічні, природноресурсові, соціальні та інші інтереси. Саме тому ряд пропонованих практичних завдань побудовані на конфлікті інтересів. Наприклад, припинення роботи підприємства, яке працює з порушенням природоохоронних вимог, приведе до звільнення працівників і втрати ними трудових і соціальних гарантій, а фактично позбавить джерел існування. У таких задачах студентам ставиться питання: як узгодити відповідні інтереси? які процедури врегулювання конфлікту, який виник, найефективніше застосувати?

Вирішуючи практичні завдання, студенти часто обирають найбільш очевидний спосіб захисту, який «лежить на поверхні». Але він може виявитися неефективним та не приведе до припинення порушень прав. Досвідчений викладач повинен наголошувати на необхідності з'ясування кінцевої мети, досягти якої слід у відповідній ситуації. А далі, виходячи з неї, і треба обирати спосіб захисту та формулювати конкретні позовні вимоги.

У своїй викладацькій практиці сьогодні мною зовсім не використовується традиційна форма усного теоретичного опитування студентів, коли вони відтворюють зміст норм, науковий їх аналіз, представлений у підручниках. Однак, безумовно, розв'язання практичних ситуацій неможливе без знання і розуміння теоретичних положень, уміння оперувати основними дефініціями, орієнтації в системі правових норм. Тому аналіз ситуаційних завдань завжди супроводжується опитуванням теоретичних, нормативних положень. Однак питання, що ставляться, прив'язані до конкретного випадку. Наприклад, студенту пропонується не просто описати порядок набуття статусу громадського інспектора з охорони довкілля, а детально розтлумачити пересічному громадянину-клієнту, які документи

йому слід зібрати, куди конкретно звернутися, які додаткові умови виконати для цього. Задіюючи метод інтерв'ювання, студентам пропонується провести бесіду з клієнтом, який звернувся до них як адвокатів із проблемою порушення, на його думку, сусіднім підприємством нормативів викидів забруднюючих речовин.

Висновки. Застосування відповідних методів та технологій навчання забезпечує реальний зв'язок з юридичною практикою, можливість організації проблемного викладання, підвищення рівня зацікавленості, стимулювання активності студентів, розвиток аналітичних здібностей майбутніх юристів, взаємне збагачення і поєднання теорії та практики. Безумовно, що представленим дослідженням не вичерпується аналіз особливостей вивчення та методики викладання екологічного права у практиці українських університетів. На завершення хочеться підкреслити, що впровадження інноваційних методик та постійне вдосконалення викладання такої складної навчальної дисципліни, як «Екологічне право України», вимагає високої фахової підготовки викладачів, постійного самовдосконалення і навчання, підвищення свого наукового та методичного рівня знань.

Список використаних джерел:

1. Республіканська науково-практична конференція «Сучасні екологічні проблеми та методика викладання еколого-правових дисциплін» (25-26 листопада 2010 року) / за заг. ред. А.П. Гетьмана. Харків : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2010. 256 с.
2. Екологічне право в системі міждисциплінарних зав'язків: методологічні засади: матеріали «круглого столу» (м. Харків, 4 грудня 2015 р.) / за ред. А.П. Гетьмана. Харків : Право, 2015. 344 с.
3. Збірник матеріалів Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України (м. Одеса, 9-10 вересня 2016 р.) / за ред. І.І. Каракаша. Одеса : Юридична література, 2016. 260 с.
4. Балюк Г.І. З досвіду викладання еколого-правових дисциплін на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка. *Збірник матеріалів Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України* / за ред. І.І. Каракаша. Одеса : Юридична література, 2016. С. 12–15.
5. Артикуца Н.В. Інноваційні методики викладання дисциплін у вищій юридичній освіті. *Інноваційні технології у вищій юридичній освіті*: Матеріали доповідей Міжнародної науково-методичної конференції / відпов. ред. Н.В. Артикуца. Київ : Стило, 2005. С. 3–25.
6. Atkinson R., Shiffrin R. Human memory: a proposed system and its control processes. *The psychology of learning and motivation* / K. Spence, J. Spence (eds). New York: Academic Press, 1968. Vol. 2. P. 89–195.
7. Каплінський В.В. Методика викладання у вищій школі: навчальний посібник. Вінниця : ТОВ «Ніланд ЛТД», 2015. 224 с.
8. Каракаш І.І. Щодо викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України. *Збірник матеріалів Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України* / за ред. І.І. Каракаша. Одеса : Юридична література, 2016. С. 25–27.
9. López-Jurado F. B., Ruiz de Apodaca A. M., Pons J. J., & Puig i Baguer J. Teaching/learning the environment within environmental law studies. *International Technology, Education and Development Conference* (Valencia, 7-9 May 2007). URL : <http://hdl.handle.net/10171/13438> (дата звернення: 10.11.2020).
10. Лю Хунянь. Концепт и взгляды на природу в экологическом праве. *Государство и право*. 2010. № 3. С. 90–99.
11. Краснова М.В. Методологічні засади сучасного екологічного права. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 2012. Вип. 92. С. 5–9.
12. Позняк Е.В. Теоретико-правові засади екологічної культури в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 2012. Вип. 92. С. 24–28.
13. Robertson H. G. Methods of Teaching Environmental Law: Some Thoughts on Providing Access to the Environmental Law System. *Columbia Journal of Environmental Law*. 1998. Vol. 23. P. 237–279.

14. Le Brun M., Johnstone R. *The Quiet (R)evolution: Improving Student Learning in Law*. Sydney : The Law Book Company, 1994. 412 p.
15. Coplan K. S. Teaching Substantive Environmental Law and Practice Skills Through Interest Group Role-Playing. *Vermont Journal of Environmental Law*. 2016. Vol. 18. P. 194–221. URL : <http://digitalcommons.pace.edu/lawfaculty/1050/> (дата звернення: 10.11.2020).
16. Yaremak Z. Environmental Conflict as a Socio-Legal Phenomenon. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2018. Vol. 5(2). P. 190–197.